№9 дәріс. Түркі халықтарының концепттері: салыстырмалы аспект

Дәрістің мақсаты: Түркі халықтарының тілдік санасындағы ортақ және ұлттық-ерекше концепттерді когнитивті-лингвокультурологиялық тұрғыдан салыстыра талдау; тілдік әлем бейнесінің сабақтастығын анықтау.

Түйінді ұғымдар: концепт, лингвомәдениет, когнитивтік лингвистика, тілдік әлем бейнесі, этнотерминология, ядро-периферия, концептуалды метафора, макроконцепт

1. Концепт ұғымы және оның құрылымы

Концепт – тіл мен мәдениеттің тоғысында пайда болатын, адам санасында ақпаратты сақтайтын когнитивтік-мәдени бірлік. Лингвокультурологияда концепт үш негізгі компоненттен тұрады:

1. Ұғымдық (понятийный) бөлік: Сөздің дефинициясы, лексикографиялық мағынасы мен логикалық анықтамасы.
2. Бейнелік (образный) бөлік: Адам санасында белгілі бір зат не құбылысты елестету арқылы пайда болатын перцептивті суреттер, ассоциациялар мен метафоралар.
3. Бағалау/аксиологиялық (ценностный) бөлік: Ұлттық мәдениетке тән жақсы-жаман, киелі-киесіз, тиым салынған немесе дәріптелетін құндылықтық баға.

Мысалы: Қазақ тілдік санасындағы «Жол» концептісі.

- *Ұғымдық:* Нүктелерді жалғайтын қатынас құралы.
- *Бейнелік:* Шексіз дала, өмір суреті, сапар.
- *Аксиологиялық:* Тағдыр, бата, жол ашу, кие (*«Жолың болсын»*, *«Жол мұраты – жету»*).

2. Түркі халықтарына ортақ макроконцепттер

Түркі халықтарының ортақ генетикалық тамыры (Орхон-Енисей жазбалары) мен көшпелі/жартылай көшпелі турмыс-салт тарихы белгілі бір ортақ макроконцепттер жиынтығын қалыптастырған:

- УАҚЫТ / ЗАМАН: Түркілік дүниетанымда уақыт сызықтық (линейный) эвклидтік кеңістік емес, циклдік (циклический) сипатқа ие (мушел жасы, табиғат ырғағы). Уақыт қозғалысы көбіне ағын, аттың жүрісі немесе жел ретінде бейнеленеді (*«Заман ағымы»*, *«Уақыт шіркін жүйрік»*).
- КЕҢІСТІК / МЕКЕН: Қазақ пен қырғызда бұл – *Дала*, *Атамекен*; түріктерде – *Vatan*; өзбектерде – *Yurt*. Кеңістік шекарасы физикалық картадан бұрын, рух пен мекеннің тұтастығымен анықталады.

- ЖАН / РУХ / ҚҰТ: *«Құт»* - тек түркі дүниетанымына тән бірегей макроконцепт. Ол береке, кие, құдайлық рақым мағынасын береді (*«Құты қашты», «Құтты болсын»*, түрікше *«Kutlu olsun»*).
- ЖЫЛҚЫ / АТ: Барлық түркі этностарында жылқы – байлық, еркіндік, қанат пен дос синонимі ретінде кодталады.
- АҚ / ҚАРА (ТҮС КӨРІНІСІ): *Ақ* – тазалық, сүт, оң жақ, қасиеттілік. *Қара* – тек түс емес, алыптық, байырғылық, киелілік (*«Қара шаңырақ», «Қара жер», «Қара орманым»*).

3. Салыстырмалы-типологиялық талдау

Географиялық ортаның, діни-мәдени ықпалдардың (ислам, отырықшылық, көршілес халықтардың ықпалы) нәтижесінде концепттердің мазмұндық деңгейінде айырмашылықтар қалыптасты:

Концепт	Қазақ тілінде	Түрік тілінде	Өзбек / Қырғыз тілдерінде
Үй / Мекен	Киіз үй, шаңырақ, ошақ, атамекен	Ev, yuva, ocak, memleket	Uy, oila / Үй, үй-бүлө, түндүк
Қонақ	«Қонақ келсе – құт келді» (киелі, тәңірлік сәлем)	Misafir (сыйлы мейман, арабизм ықпалы)	Mehmon / Конок (парыс тілінің көшпелі дәстүрдің ықпалы)
Тағдыр	Жазмыш, пешене, маңдай, тағдыр	Kader, yazgı, kısmet	Taqdir / Тагдыр, маңдай
Ерлік/Батырлық	Батыр, балуан, ер, хас батыр	Kahraman, yiğit, alp	Botir / Баатыр, эр жүрөк

Тұжырым: Түбі бір концепттер географиялық ортаға қарай бейнелік қабатын өзгертеді. Мысалы, қазақ тілінде кеңістік макроконцептісі *«Дала»* ұғымымен тығыз байланысты болса, теңіз бойын мекендеген түрік лингвомәдениетінде *«Deniz» (Теңіз)* концептісінің когнитивтік өрісі айтарлықтай кеңірек.

4. Концепттерді салыстырмалы зерттеу методологиясы

Түркітануда концептуалды талдау төмендегі алгоритм бойынша жүргізіледі:

1. Лексикографиялық талдау: Этимологиялық және түсіндірме сөздіктер арқылы сөздің бастапқы семантикасын беру.

2. Паремиологиялық талдау: Мақал-мәтелдердегі сақталған аксиологиялық бағаны анықтау (мысалы: қаз. *«Уақыт — алтын»*, түрік. *«Vakit nakittir»*).

3. Фразеологиялық корпуспен жұмыс: Тұрақты тіркестер мен идиомалар ішіндегі бейнелік қабатты ашу.

4. Концептуалды метафораларды модельдеу: Уақыт, кеңістік, өмір ұғымдарының метафоралық бейнеленуін сәйкестендіру (мысалы, *Уақыт = Ағын*, *Өмір = Жол*).

Әдебиеттер:

1. Асскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. – М., 1928.
2. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2001.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2002.
4. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Филол. ф-т МГУ, 1996.
5. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: УРСС, 2004.
6. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 2004.
7. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (этнолингвистикалық зерттеу). – Алматы: Толағай, 2004.
8. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2008.
9. Жанпейісова Н. Қазақ концепттері. – Алматы, 2013.
10. Ахметов А. Түркі халықтарының рухани мәдениеті. – Алматы: Ғылым, 2018.
11. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері. Аударған: А. Аманжолов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2003.